

INFLUENȚA FACTORILOR SUBIECTIVI ASUPRA PERCEPȚIEI CALITĂȚII VIEȚII

SERGIU BĂLȚĂTESCU

INTRODUCERE

Dacă, în vederea evaluării calității vieții unei colectivități sau a unui grup social, apelăm la măsurarea calității vieții membrilor individuali ai acestora, acest cadru psihoindividual își poate dovedi limitele atunci când se pune problema explicării surselor de variație a calității percepute a vieții. În vederea acestui ultim obiectiv trebuie luate în seamă influențele factorilor subiectivi. Modelele propuse în acest sens se subordonează aceluiasi mod psiho-individual de tratare, care presupune existența unui sine individual, independent și coerent. Alte orientări metodologice contestă însă această ultimă aserțiune, presupunând o determinare parțială sau chiar totală a subiectivității. Am fost preocupați de posibilitatea lărgirii cadrului analizei explicative a variației calității vieții, incluzând latura psihosociologică (influența comunicării, a proceselor psihice individuale legate de apartenența la grupurile sociale etc.). În lucrarea de față ne-am propus o analiză explorativă, vizând identificarea principalelor repere metodologice și a punctelor de plecare în vederea construirii unui asemenea model.

INSUFICIENȚA ABORDĂRII PSIHOINDIVIDUALE

Cvasitotalitatea studiilor în domeniu tratează conceptul de calitate a vieții ca pe un concept în principal evaluativ, cuprinzând două componente:

- a) o stare – viața oamenilor, așa cum este ea la un moment dat;
- b) un set de criterii de evaluare (valori) în raport cu care starea vieții este evaluată ca fiind bună sau nu.

Construirea conceptului de calitate a vieții necesită și rezolvarea unei a treia probleme, anume modelarea procesului propriu-zis de evaluare¹.

Prin urmare, în operaționalizarea conceptului de calitate a vieții se folosesc trei tipuri de indicatori:

- 1) indicatori obiectivi;
- 2) indicatori ai calității vieții în care una sau ambele componente sunt de tip subiectiv (indicatori ai calității percepute a vieții);

¹ Zamfir, C. și colab., 1984, p. 17.

3) indicatori sintetici de calitate a vieții (de evaluare).

Relația dintre calitatea globală a vieții și componentele sectoriale ale acesteia este complexă, fiind caracterizată de următoarele trăsături:

– calitatea globală a vieții nu este o simplă adăugare a calității diferitelor sectoare ale vieții;

– există și un raport invers, în sensul că o stare subiectivă, cu caracter de globalitate, influențează evaluarea calității diferitelor sectoare. Am avea de a face cu o „evaluare din perspectivă globală a componentelor”².

Iată de ce, pentru a determina structura calității globale a vieții, s-a impus cu necesitate introducerea în modelul explicativ a unei serii „de stări psihologice care exprimă reacții și atitudini mai generale față de viață”. Astfel, în cercetările mai sus citate s-au introdus trei asemenea scale: **optimism/pesimism, integrare/alienare, teamă/incredere**³.

Dar analizele de acest tip nu oferă și o explicație a dinamicii și interrelaționării acestor stări psihologice individuale. Nu s-a încercat, cel puțin după știința noastră, evidențierea unor regularități în dinamica acestor stări și nu s-a tratat problema interrelaționării prin comunicare a acestor stări individuale.

Ipoteza pe care o avansăm aici este că tocmai relevanța individuală a indicilor care alcătuiesc conceptul mai general de calitate a vieții stă la originea insuficienței modelelor discutate; ne-am întrebat dacă n-am putea compensa o parte din neajunsuri prin adoptarea unui model explicativ în care să fie luate în calcul și procesele cognitiv-afective de grup, legate de viața individului în grupuri sociale⁴.

PENTRU O ABORDARE PSIHOLOGICĂ A CALITĂȚII VIEȚII

Studiile de psihologie socială au arătat că, pe lângă afectele și procesele cognitive individuale, ființa umană are procese emoționale datorate apartenenței ei la grupurile sociale. Aceste procese emoționale au fost evidențiate în cadrul mai multor domenii de studiu, cum ar fi:

– relațiile dintre identitatea individuală și identitatea colectivă;

– relațiile dintre „sinele privat” și „sinele colectiv”;

– relațiile dintre stima de sine personală și cea colectivă ș.a.m.d.⁵.

² Zamfir, C., 1992, p. 221.

³ Zamfir, C. și colab., 1984.

⁴ Există în literatura românească de specialitate propuneri de a studia influența factorilor psihosociale și a comunicării asupra calității vieții (Pânzaru 1992, 1993). „Calitatea vieții, spune Petru Pânzaru, este o operă socială colectivă, o rezultată a unei interacțiuni între „actorii” sociali într-un context concret economico-social, politic și cultural. Într-o ambianță psihosocială specifică” (Pânzaru, 1992, p. 9). Autorul presupune existența unor „mijlocitori instrumentali” între nevoile umane și satisfacerea lor. Ar fi vorba de limbaj și de procesele psihosociale. O abordare psihosociologică, se susține, trebuie să ia în calcul influența comunicării asupra modului de evaluare a componentelor sectoriale ale calității vieții.

⁵ Rahn, Kroeger și Kite, 1994, p. 32.

Pe de altă parte, studiile culturaliste și cele de psihologie socială au arătat că „subiectivitatea”⁶ se dezvoltă sub influența comunicării interpersonale sau de masă.

DETERMINAREA SOCIALĂ A SUBIECTIVITĂȚII

Modelul subiectivității folosit în cercetările „clasice” de calitatea vieții se circumscrie cadrelor configurate în orientările metodologice pozitivistice, unde subiectul e considerat o entitate autonomă și unitară, care procedează la schimburi continue cu mediul social, care însă nu pun niciodată în discuție *unitatea* și *autonomia* eului.

Există însă și orientări metodologice în cadrul cărora se creează posibilitatea elaborării unor teorii ale determinării sociale (parțiale sau totale) a subiectivității.

Sistematizând, putem vorbi despre existența mai multor asemenea modele:

a) *Indeterminare.*

Acest model aserțează *statutul ontologic pozitiv* al subiectului, autonomia și unitatea lui. Studiile circumscrie acestei orientări privesc setul de concepții, atitudini, afecte ș.a.m.d. ale individului ca fiind intrinseci lui, ele putând fi doar influențate, printr-o acțiune exterioară, de un factor psihic sau material extern. Termenii predilecți folosiți pentru a descrie această interacțiune care are ca efect modificarea comportamentului, atitudinilor ș.a.m.d. sunt *persuasiunea*, *manipularea* etc. Influența asupra caracteristicilor individuale este văzută în termeni de *stimul-răspuns*⁷.

b) *Determinare totală a subiectivității.*

La capătul opus stau teoriile care aserțează *determinarea socială totală* a conștiinței. Școala critică s-a ocupat de modul cum mediul social determină experiența subiectivă a individului. Ea a pus în centrul explicației acestui mecanism termenul de *ideologie*, preluat din marxismul clasic și apoi rafinat. Marx desemnează prin *ideologie* un sistem de credințe caracteristice unei anumite clase sau unui anumit grup, dar sensul său secund este de „falsă conștiință” care ascunde membrilor unei clase „adevăratele” relații cu lumea. Althusser și Gramsci adaugă acestui concept o conotație nouă, aceea de „cadru conceptual în care oamenii interpretează, dau un sens și «trăiesc» condițiile materiale în care se găsesc ei înșiși”⁸.

În acest ultim sens al termenului, nu numai limbajul are un caracter ideologic, ci și instituțiile și practicile sociale. Astfel, nu numai nevoile și reprezentările sunt

⁶ R.W.Cox sugerează patru accepțiuni principale ale acestui termen de „subiect”: (1) spiritul (mind) cartezian sau kantian prin care categoriile lumii (presupuse externe) sunt percepute, adică subiectul care este bază pentru epistemologia modernă; (2) cel care înfăptuiește istoria (subiectul istoriei) ca individ și clasă socială; (3) domeniul simțurilor și emoției (*subiectivitate*); (4) persoana supusă, adică supusul unui monarh, și condiția teoretizată de Foucault a subiecțiunii (*soijection*), adică a subiectului ca obiect.” (apud Rosenau, 1992, p. 46).

⁷ Schimbarea de opinie, în modelul behaviorist, este văzută sub forma:

Acte de comunicare----->*atitudine*----->*comportament* ^-----

(cf. Kapferer, 1997, p. 36).

⁸ Hall, 1982, p. 33.

socialmente determinate, dar însăși subiectivitatea umană este produsă în mod social. Ideologia, afirmă Althusser, operează nu într-un mod implicit, ci într-unul explicit, manifestându-se în acele reprezentări sau practici sociale pe care individul le ia drept firești. Nu există un sine individual coerent, ci o subiectivitate contradictorie, care se poate schimba în anumite situații, ca răspuns la un anumit discurs⁹.

La rândul lui, structuralismul argumentează că noțiunea de subiect este o mistificare, atâta timp cât el este presupus a fi un agent independent al relațiilor sociale. Structuraliștii mută accentul de pe subiect pe structurile mai largi, pe modul de construcție simbolică a acestor structuri și pe semnificația pe care o poartă. În analizele structurale și sistemice se neagă posibilitatea existenței unui subiect având vreo capacitate personală de a menține sau modifica relațiile sociale¹⁰.

Pentru psihanalistul francez Jacques Lacan, care a integrat teoriile structuralismului semiotic elaborate de F. de Saussure, inconștientul este un sistem de semnificații, care funcționează ca un limbaj (*langue*), produs nu de către un singur individ, ci de către cultură. Astfel, inconștientul nostru ar fi format de percepțiile și limbajul altora. Ar fi deci vorba de o determinare socială totală a subiectivității.

Lacan oferă o reelaborare a distincției date de Freud¹¹, despărțind subiectul în trei instanțe: *simbolicul*, *imajinarul*, *realul*. Simbolicul reprezintă ordinea limbajului, adică exact definiția culturii din *Antropologia structurală* a lui Claude Levi-Strauss. Imaginarul, în schimb, se construiește din variante ale simbolicului proprii fiecărei individualități, definind materialul biografiilor individuale. Al treilea element este realul, o „cauzalitate psihică” analoagă pulsiei la Freud. Subiectul este gândit de Lacan doar ca „un instrument, un culoar, un suport pentru limbaj și jocul între real, imaginar și simbolic”¹².

Împinsă la extrem, această viziune duce la anularea statutului ontologic pozitiv al subiectului. Foucault și Derrida îl consideră a fi o convenție lingvistică, un efect al gândirii asupra limbajului¹³.

c) *Determinare parțială a subiectivității.*

Abordarea interacționistă ar reprezenta o cale de mijloc. Și la interacționiști subiectivitatea este produsul interacțiunii sociale. Mecanismele țeserii eului, așa cum reies din teoriile lui Mead, Cooley ș.a.m.d, sunt fundamentale sociale. Interacționiștii trag însă o linie despărțitoare în interiorul subiectului între *sinele privat* și *sinele colectiv*.

⁹ Turner, G., 1992, p. 28.

¹⁰ Rosenau, 1992, p. 47.

¹¹ De fapt, Freud este primul care „sparge” unitatea subiectului, despărțind psihicul uman în trei niveluri: *id*, *ego* și *supraego*. Freud pune în discuție statutul subiectului modern coerent, integrat și unificat. „Subiectul” lui este mai puțin unul „conștient”, ci mai degrabă unul psihanalitic, caracterizat prin multiplicitate și lipsă de unitate (Rosenau, 1992, p.45). Se poate spune că, „inventând” inconștientul – sau mai bine zis, asertându-i o existență pozitivă, în contrast cu accepțiunea de non-conștient din tradiția filosofică și literară de până la el (Catherine B. Clement, 1975, p.49) –, Freud lasă o ușă larg deschisă teoriilor care pun în chestiune autonomia, raționalitatea și posibilitatea gândirii raționale a subiectului (Game, 1991, p. 38).

¹² Catherine B. Clement, 1975, p. 87-99.

¹³ Rosenau, 1992, p.43.

Astfel, pentru G.H. Mead, *sinele colectiv*, („me”-în engleză), n-ar fi de fapt decât o interiorizare a rolurilor sociale, un reflex al aceluși model individual pe care procesul social îl prezintă, și pe care indivizii îl încorporează în structura lor. Acesta nu exclude existența unui *sine privat*, psihologic, „I”, care ar reprezenta o componentă mai personală. „Eul psihologic, spune Mead, este reacția organismului la atitudinile celorlalți; eul social este ansamblul atitudinilor celorlalți pe care ni le asumăm. Atitudinile celorlalți constituie eul social organizat, la care reacționăm ca eu psihologic”¹⁴.

Abordarea interacționist-simbolică deschide perspective importante în studierea proceselor legate de relațiile dintre „identitatea individuală” și „identitatea colectivă”, dintre „sinele privat” și „sinele colectiv”¹⁵.

DISPOZIȚIA PUBLICĂ ȘI CALITATEA VIETII

Aplicații importante ale acestui model sunt semnalate în psihologia politică, în care domeniul de interes îl reprezintă *natura și sursele* satisfacției cu sistemul politic și cu autoritățile. Aici a fost introdus conceptul de „dispoziție publică” (*public mood*), definit ca o „stare afectivă difuză, având componente pozitive și negative distincte, pe care cetățenii o trăiesc ca urmare a apartenenței lor la o anumită comunitate politică”¹⁶. În studiul citat, autorii recunosc că „dispoziția publică nu este proiecția dispoziției private asupra unui obiect public și nici un agregat al mediilor stărilor afective pe care oamenii le trăiesc în viața de zi cu zi. Dimpotrivă, conceptul nostru de dispoziție publică recunoaște faptul că indivizii au adesea experiențe emoționale datorate apartenenței lor la o comunitate națională, tot așa cum au experiențe emoționale în virtutea apartenenței la alte grupuri sociale”¹⁷.

Revenim la observația inițială: modelele explicative ale variației calității vieții insistă asupra stărilor psihologice individuale, luându-le prea puțin în calcul pe cele datorate existenței în grup. Pentru mai multă claritate, am să dau două exemple:

1. În lucrarea mai sus citată, politologii americani vorbesc despre o modificare sensibilă a *dispoziției publice* datorate unui eveniment colectiv precum câștigarea unei medalii la jocurile olimpice de către un sportiv aparținând țării respective. Tot așa este posibil ca un eveniment precum moartea unei personalități publice să influențeze afectiv membrii unei comunități naționale și să creeze acea stare sufletească „ce-și pune amprenta asupra componentelor sectoriale ale calității vieții”¹⁸.

2. Un exemplu semnificativ poate fi găsit în lucrarea lui Philip Braud *Grădina deliciilor democrației*, unde este schițată o analiză despre creșterea periodică a optimismului ca urmare a alegerilor. Analiza este menită a justifica teza

¹⁴ Cf. Doise și alții, 1992, p.38-39.

¹⁵ Rahn, Kroeger și Kite, 1994, p. 32.

¹⁶ *Ibidem*, p. 32.

¹⁷ *Ibidem*, p. 32-33.

¹⁸ Zamfir, C., 1992, p. 221.

principală a cărții, aceea că „superioritatea democrațiilor pluraliste [...] ține de [...] aptitudinea lor superioară de a gira, fără a le sufoca, dinamismele emoționale care traversează societatea.”¹⁹ Această variație a *dispoziției publice* i-a preocupat în mod deosebit pe psihosociologii americani, unele studii constatând „o periodicitate în optimismul colectiv ce corespunde alegerilor generale... Oamenii par mai optimiști în timpul campaniilor electorale și, drept rezultat, sentimentele lor față de sistemul politic se îmbunătățesc adesea”²⁰.

Se cuvine să facem câteva sublinieri:

exemplul al doilea sugerează că una dintre modalitățile de creștere a calității vieții este tocmai această gestionare a dinamismelor emoționale. Putem însă, legat de acest aspect, să reiterăm discuția marxistă despre „necesitățile autentice” și „necesitățile neautentice” (inclusă, de altfel, într-un studiu românesc din domeniu – vezi Zamfir, C. și colab., 1984), vorbind despre o „creștere iluzorie a calității vieții”? Problema ne duce de fapt la proiectul cercetărilor asupra calității vieții, inițiate la mijlocul secolului al XX-lea în America din dorința unui instrument de evaluare a schimbărilor în direcția îmbunătățirii nivelului de trai. Privind din acest punct de vedere, preocuparea excesivă pentru managementul componentei subiective a calității vieții, în detrimentul celei pentru creșterea nivelului de trai, ar putea abate cercetările în domeniu de la proiectul inițial, încadrându-le mai degrabă în demersurile unei științe a „fericirii perfecte”. Pe de altă parte, un proiect politic vădit dezechilibrat în această direcție nu poate avea decât izul totalitar al dorinței de clădire a unei societăți în care omul este, folosind expresia unui cunoscut politolog, „condamnat la fericire”²¹.

CALITATEA VIEȚII ȘI COMUNICAREA

Am văzut că teoriile contemporane insistă pe caracterul multiplu, inconstant și adeseori contradictoriu al subiectivității. „Țesătura” eului depinde în strânsă măsură de relațiile cu colectivitatea, iar aceste relații au loc în procesul *comunicării*. Studiile de calitate a vieții admit posibilitatea existenței unor nevoi în funcție de care sunt evaluate condițiile de trai. Se admite, de asemenea, faptul că, criteriile subiective de evaluare a condițiilor de viață pot fi ele însele determinate contextual – deci social. Ceea ce nu s-a subliniat îndeajuns, după părerea noastră, este influența comunicării asupra nivelului satisfacției individului față de viață. Putem decela trei paliere ale acestei influențe.

În primul rând, stări afective difuze, răspândite prin intermediul comunicării de masă sau a comunicării interpersonale, influențează, în mod ritmic, stările de satisfacție sau de insatisfacție ale individului, fără ca în acest proces să fie

¹⁹ Braud, P., 1996, p. 12.

²⁰ Rahn, Kroeger și Kite, 1994, p. 42.

²¹ Nu este mai puțin adevărat că o normativitate rigidă în domeniul necesităților umane devine ea însăși abuzivă.

modificate neapărat și *criteriile* după care sunt evaluate diversele componente sectoriale ale calității vieții. Astfel, se poate presupune că într-o comunitate marcată de dezacorduri, de un pesimism general, deprimarea individului și dezabuzarea să reprezinte o adevărată normă socială. Studiile asupra subculturilor au arătat până în ce punct pot fi induse stări afective negative, corespunzătoare unei atitudini nihiliste, contestatoare. Curente culturale binecunoscute, precum cel al *tinerilor furioși*, din literatura și cinematografia engleză a anilor '60, au adus în prim-plan tipul de personalitate revoltată, la care predomină stările de insatisfacție, de dezabuzare.

În al doilea rând, este important să subliniem caracterul contradictoriu al acestui gen de trăiri afective. În ciuda stărilor momentane în care satisfacția individuală este crescută, norma socială îi dictează să-și manifeste o stare opusă. O analiză semiotică a produselor subculturii rock poate releva că această contradicție ține de un *construct cultural*. Să luăm, de pildă, piesa formației Rolling Stones în care, pe o melodie optimistă și plină de viață se repetă obsesiv: *I can't get no satisfaction (Nu pot obține satisfacție)*. Putem presupune că asemenea contexte sociale și culturale favorizează exprimarea unui anume tip de stare sufletească în detrimentul celei opuse. Teoria *spiralei tăcerii* este un model în care opinia majoritară (aici starea sufletească majoritară) se răspândește prin reprimarea exprimării stărilor sufletești sau atitudinilor opuse²². Problema implică o discuție de ordin epistemologic: fie contradicția este doar aparentă, fiind de cele mai multe ori rezultatul unei erori de măsurare (a influenței anchetatorului asupra subiectului anchetei), fie contradicția există în însăși personalitatea umană. Cercetările de orientare metodologică pozitivistă țin să acrediteze prima idee, susținând că realitatea poate fi cunoscută prin îndepărtarea acestor „erori de măsurare”. Alți autori vorbesc despre o „subiectivitate de poziție”, pe care individul o dezvoltă ca urmare a expunerii la un anumit *discurs*²³. Însă ambele abordări dau comunicării un rol-cheie în explicarea acestor fenomene.

Cea de-a treia versiune, cea „tare”, este că însăși fericirea este un construct social: societatea îi oferă individului modul cum să-și perceapă și să-și manifeste stările de fericire sau de nefericire. Granița dintre sentimentele individului inspirate de experiența individuală și cele generate de cea socială este cel puțin fragilă, de vreme ce socialul dictează modul cum sunt construite identitățile în cadrul cărora evoluează aceste sentimente. Și, dacă am vorbit până acum de dezabuzare, să cităm și exemplul invers, prezentat de Jean Baudrillard, care analizează felul cum, în cultura de masă a epocii contemporane, semnul, agentul principal al comunicării se dilată în câmpul social ajungând să se substituie realului – dând astfel naștere „simulării automate a realului”, într-o societate caracterizată de transparență totală²⁴. Simulacrul de fericire vehiculat în producțiile culturii de masă invadează conceptul, golindu-l de sens. Într-un context în care fericirea – sau, mai bine zis,

²² Cf. Drăgan, I., 1996, p. 280-289.

²³ Turner, G., 1992, p. 28.

²⁴ Baudrillard, J., 1996, p. 73.

simulacrul ei – este pretutindeni și permanent exprimată, devenind normă, ea devine o noțiune abstractă, un semn pur.

CALITATEA VIEȚII DIN PERSPECTIVA „SINELUI SOCIAL”

Esența demersului nostru a fost să atragem atenția că rămânerea la o analiză psihoindividuală a surselor de variație a calității vieții se poate dovedi inefficientă. Dimpotrivă, lărgirea cadrului de studiu al calității vieții incluzând stările psihologice generate de existența în grupurile sociale ar putea, teoretic, contribui la o mai bună putere de predicție a indicatorilor calității percepute a vieții.

Dar, pentru a încerca o privire a calității vieții din perspectiva „sinelui social” trebuie să putem răspunde la mai multe întrebări:

1. Care sunt componentele emoțiilor „sinelui social” cu influență asupra variației calității percepute a vieții.
2. Care sunt elementele dinamice ale acestor afecte (regularități, corelații etc.).
3. În ce fel se corelează aceste emoții cu afectele „sinelui individual” și ce influență au variabilele individuale (vârstă, sex, status socio-economic, tip de personalitate etc.) asupra lor.

Toate aceste chestiuni vor face însă obiectul unui studiu viitor.

BIBLIOGRAFIE

- B. Clement, Catherine, *Solul freudian și mutațiile psihanalizei*, în: Catherine B.-Clement, Pierre Bruno și Lucien Seve, *Pentru o critică marxistă a teoriei psihanalitice*. București. Editura Didactica și Pedagogică, 1975.
- Baudrillard, Jean, *Strategiile fatale*, Iași, Polirom, 1996.
- Bennett, Tony, *Theories of the media, theories of the society*, în: Michael Gurewitch (Ed.), *Culture, society and the media*, London, Methuen & Co. 1982.
- Braud, P., *Grădina deliciilor democrației. Pentru o lectură psihoafectivă a regimurilor pluraliste*, București, Editura Babel, 1996.
- Doise, Willem și colab., *Psihologie socială experimentală*, Iași, Polirom, 1996.
- Drăgan, I., *Paradigme ale comunicării de masă. Orizontul societății mediatice*. București. Casa de Editură și Presă „Șansa”.
- Fiske, John, *Introduction to Communication Studies*. London. Routledge. 1992.
- Foucault, Michel, *Cuvintele și lucrurile. O arheologie a științelor umane*. București. Univers. 1996.
- Game, Ann, *Undoing the social. Towards a deconstructive sociology*, Buckingham, Open University Press, 1991.
- Hall, Stuart, *The rediscovery of 'ideology': return of the repressed in media studies*, Michael Gurewitch(Ed.), *Culture, society and the media*, London, Methuen & Co, 1982.
- Kapferer, J.-N., *Căile persuasiunii*, București, Ed. INI, 1997.
- Mărginean, Ioan, *Percepția calității vieții – cadrul metodologic al cercetării*, în: „Calitatea Vieții” nr. 3-4/91, p. 123-126, 1991.
- Pânzaru, Petru, *Calitatea vieții – o abordare psihosociologică*, în: „Calitatea Vieții”, nr. 2/92, 1992.
- Pânzaru, Petru, *Limbaaj, comunicare – calitatea vieții*, în: „Calitatea Vieții” nr. 1/93, p. 3-14, 1993.
- Rahn, Wendy M. și colab., *A Framework for the Study of Public Mood*, în: *Political Psychology*, Vol. 17, Nr 1/1996, 1996.

Rosenau, Pauline-Marie, *Post-modernism and the Social Sciences: Insights, inroads, and intrusions*, Princeton University Press, New Jersey, Princeton, 1992.

Seidman, Steven, *Contested Knowledge. Social Theory in the Postmodern Era*, Blackwell, Oxford & Cambridge, 1994.

Turner, Graeme, *British Cultural Studies*, London, Routledge, 1992.

Zamfir, C. și colab., *Indicatori și surse de variație a calității vieții*, București, Editura Academiei Române, 1984.

Zamfir, Cătălin, *Determinanți ai calității vieții*, în: „Calitatea Vieții” nr. 3-4/92, p. 219-230, 1992.

Zamfir, Cătălin, Vlăsceanu, Lazăr(coord.), *Dicționar de sociologie*, București, Editura Babel, 1993.